

RENATA DŹWIGOŁ
UNIwersytet PEDAGOGICZNY IM. KEN
KRAKÓW, POLSKA
rdzwigol@wp.pl
<https://doi.org/10.17234/9789531755139.5>

***Ni pies, ni bies* – jednostki frazeologiczne z komponentami 'pies' oraz 'diabeł' w polszczyźnie**

Analizie zostały poddane takie jednostki frazeologiczne (JF), jak: wyrażenia i zwroty frazeologiczne, wyrażenia i zwroty porównawcze, frazy, a także porzekadła i przysłowia. Pod względem formalnym można je uporządkować następująco: 1. JF z oboma komponentami w składzie (z użyciem obu komponentów); 2. dwie JF (JF z komponentem 'pies' oraz JF z komponentem 'diabeł') o tym samym znaczeniu i tej samej formie, czyli składzie leksykalnym; 3. dwie JF (JF z komponentem 'pies' oraz JF z komponentem 'diabeł') o tym samym znaczeniu, ale różnej formie. Podczas analizy uwzględniono kwestię wariantywności oraz synonimii JF. Omówiono motywację znaczenia JF oraz wartościowanie, które JF towarzyszy.

Wyrazy kluczowe: *frazeologia, jednostki frazeologiczne z komponentem 'pies', jednostki frazeologiczne z komponentem 'diabeł', warianty frazeologiczne, synonimy frazeologiczne*

---

1. Wstęp

Celem artykułu jest analiza jednostek frazeologicznych (w dalszym tekście: JF) z dwoma komponentami: 'pies' oraz 'diabeł', przy czym oba komponenty występują w JF łącznie, tj. oba w ramach jednej JF (co – jak pokazuje zgromadzony materiał – jest rzadsze) lub osobno (taka sytuacja zdarza się częściej). W tym drugim przypadku między JF istnieje pewien formalny i/ lub semantyczny związek, który pozwala te JF zestawiać, tj. porównywać ze sobą nawzajem. Termin JF rozumiem szeroko, obejmuje on: wyrażenia i zwroty frazeologiczne, wyrażenia i zwroty porównawcze, frazy, a także porzekadła i przysłowia. Pochodzą one ze źródeł leksykograficznych dokumentujących polszczyznę (zob. wykaz słowników), a także literatury przedmiotu (Rak 2007). Podczas ekscerpacji materiału językowego nie wprowadzałam żadnych ograniczeń co do chronologii (historyczne, współczesne), czy zasięgu (ogólnopolskie, dialektalne) JF, przyjmując tym samym panchroniczną perspektywę opisu. Pozyskany w ten sposób materiał językowy stanowią głównie JF recesywne, charakterystyczne dla polszczyzny dawnej oraz gwarowej.

2. JF, w których równocześnie występują oba komponenty

W tej grupie znalazły się cztery JF. Pierwszą jest umieszczona w tytule artykułu wyrażenie frazeologiczne: *Ni pies, ni bies* 'nie wiadomo co, nie wiadomo kto', notowane też w rozwiniętej formie (z dodatkowym komponentem zaimkowym): *Ni to pies, ni to bies*. Dialektalnym odpowiednikiem (wariantem leksykalnym) formy podstawowej

jest JF: *Ni czort, ni chort* [‘chart, rasa psa’] (NKPP II 898: pies 146). Jak widać, w tym przypadku o doborze odpowiednich wyrazów realizujących znaczenia ‘pies’, ‘diabeł’ decydują względy rytmiczne, przede wszystkim rym: *pies + bies, chart + czart*.

Druga JF to rozbudowana forma zwrotu *psu oczy sprzedał* ‘o człowieku bezwstydnym’: *psu oczy sprzedał, a diabłu / czartowi duszę* (NKPP II 724: oko 139). Rozbudowanie zwrotu służy podkreśleniu znaczenia JF – bezwstydnosc jest grzechem, który obrazowo został tutaj przedstawiony jako zaprzękanie duszy diabłu.

O braku rozważli, brawurze, zbytnej pewności siebie, nieprzewidywaniu konsekwencji swojego postępowania traktuje przysłowie – przestroga: *Jako nieboja* [‘odważnego, śmiałego’] *pies kąsa, tak nieopatrzego* [‘nieostrożnego, nierozważnego, lekkomyślnego’] *diabeł sidli* (NKPP III 444: śmiały 7). Ma ono formę porównania, w którym zestawiono psa i diabła, stanowiących poważne zagrożenie dla człowieka – zarówno dla jego ciała (pies) jak i dla jego duszy (diabeł).

Inna paremia przedstawia negatywne konsekwencje małżeńskiej kłótni: *W małżeństwie jak się pokłóca, będzie tam albo psie złe, albo diabeł kotny* (NKPP II 383: małżeństwo 32). Te negatywne konsekwencje są zapewne długotrwałe, skoro w przysłowiu mowa jest o diable *kotnym* – dosł. ‘spodziewającym się potomstwa’.

3. Warianty frazeologiczne

Tę grupę stanowią pary JF – jedna z komponentem ‘pies’, druga z komponentem ‘diabeł’, które są tożsame pod względem: znaczenia, obrazowania i formy składniowej. Znane są różne stanowiska lingwistów co do wariantowości frazeologicznej (Kozarzewska 1969, Giułumianc 1977, Buttler 1982, Lewicki 1982, Pajdzińska 1982, Rytel 1982, Skorupka 1986, Piel 2006, Pajdzińska 2011). Definicja wariantowości, którą przyjęto w tym artykule, dopuszcza wymianę komponentów niesynonimicznych: ‘pies’, ‘diabeł’. Jest to wariantowość leksykalna.

To, że obie JF mają takie samo znaczenie, bywa podkreślane poprzez zastosowanie odpowiedniego zapisu w słowniku, a polega to na definiowaniu jednej JF, które odbywa się z wykorzystaniem definicji synonimicznej, tj. poprzez przywołanie drugiej JF: *Cóz u psa starogo!* ‘znaczy tyle, co *u diabła!*’ (NKPP II 887: pies 28). W tym przypadku wariantami frazeologicznymi są jednostki:

Co u diabła?!

Cóz u psa starego! (NKPP rejestruje formę dialektalną, zmazurzoną).

W ostatniej JF nastąpiło wzmocnienie ekspresji, osiągnięte dzięki użyciu partykuły wzmacniającej *-ż* oraz wprowadzeniu dodatkowego komponentu przymiotnikowego.

Inną parą ekspresywizmów, będących wariantami frazeologicznymi, są jednostki:

Po kiego diabła?! ‘po co, na co, w jakim celu’ (Skorupka I 170)

Po kiego psa ‘ekspresywne wyrażenie’ (Rak 2007: 46).

Podobnie jak w przypadku poprzednich JF, również i tutaj przyczyną powstania wariantu frazeologicznego jest tabuizacja wyrazu *diabeł*. W drugiej JF komponent *pies* pojawia się jako jego eufemizm. Zjawisko to należy do tzw. tabu pierwotnego, archaicznego, wierzeniowego. Wiąże się z magią językową, czyli utożsamianiem wypowiadanego słowa z tym, co ono oznacza. Służąca eufemizacji wymiana członu, w tym przypadku podstawowego komponentu JF, prowadzi do powstania wariantów frazeologicznych. Z oboma komponentami, zarówno *psem*, jak i *diabłem*, wiążą się negatywne konotacje i wartościowania, jednak zdecydowanie „groźniejszy” w użyciu jest wyraz *diabeł*, o czym świadczy duża liczba jego eufemizmów, przede wszystkim gwarowych (Krawczyk-Tyrpa 2001: 44–58¹, Dźwigoł 2004: 86–136).

Za kolejne warianty frazeologiczne uznają ekspresywne wyzwiśko dwuczłonowe:

Ty djable – poganie! Ty psie – poganie!, którego znaczenie jest następujące: ‘o człowieku złym, niegodziwym nikczemnym – w bezpośrednim zwrocie jako wyzwiśko’ (SGP PAN V, 510).

Ten zapis z Kujaw moim zdaniem ilustruje użycie dwóch różnych JF, wymawianych jedna po drugiej w celu zwiększenia ekspresji wypowiedzi.

Wynikiem eufemizacji wyrazu *diabeł* jest też następująca para wariantów frazeologicznych:

Czy kogoś diabeł opętał?! (zastyszane)

Czy pies go opętał, czy stara rybaczka zarzekła [‘rzuciła czary’] (NKPP II 733–734: opętać).

Jednostka z komponentem *diabeł* jest bardziej rozbudowana niż jednostka z komponentem *pies*, składa się bowiem z dwóch pojedynczych zdań współrzędnie złożonych. Każde z nich opisuje oddziaływanie na człowieka za pomocą magicznych (i bardzo niebezpiecznych z punktu widzenia człowieka) działań: opętanie, które powoduje diabeł; urok i czary, które rzuca czarownica. Wydaje się, że *pies* jest tutaj eufemistycznym zamiennikiem nie tylko wyrazu *diabeł*, ale także wyrazu *bies*. Tego dowodzi jedno z użyć tekstowych frazeologizmu *diabeł / bies kogoś opętał: Myślał, iż go bies opętał* (NKPP II 733–734: opętać). *Pies* (zamiast *bies*) jest eufemizmem fonetycznym, ten językowy środek eufemizacji to aluzja fonetyczna.

Ilustracją podobnego do wyżej opisanego procesu eufemizacji jest kolejna para wariantów frazeologicznych:

Kto za kim ręczy, tego diabeł / bies męczy (NKPP III 26: ręczyć 3)

Kto za kim ręczy, tego pies męczy (NKPP III 26: ręczyć 3).

Przywołana paremia² przestrzega przed pochopnym wystawieniem komuś dobrej opinii oraz przed poręczeniem za kogoś, które często ma złe skutki dla poręczającego

¹ Autorka tego opracowania nie notuje wyrazu *pies* jako eufemizmu słowa *diabeł*.

² Zdaniem autorów hasła w NKPP jej źródłem jest biblijny cytat: *Złem utrapion będzie, który ręczy za obcego*. Przyp. XI 15.

go.³ Występuje ona w wielu wariantach: *Kto za kogo / za kim ręczy, tego diabeł / bies / zły duch męczy / dręczy; Kto za drugich ręczy, tego diabeł męczy; Kto ręczy, tego diabeł męczy*. Przysłowie notowane jest też w dialektach: *Gdo za kogo rynczy, tego diaboł mynczy; Chto za kogo ręcy, to go dieboł męcy; Fto za kim ręcy, to go diaboł grzędęcy* [‘męczy, dręczy’]; *Kto za kam rancy, to go diabuł mancy; Chto kięmy ręcy, to go diabuł męcy* (NKPP III 26: ręczyć 3).

Analiza zaprezentowanych wyżej par wariantów frazeologicznych wykazała, że prymarną (genetycznie pierwszą) formą frazeologizmu⁴ w każdym z tych przypadków (tj. w obrębie każdej z par JF) był najprawdopodobniej frazeologizm z komponentem ‘diabeł’. Frazeologizm z komponentem ‘pies’ pojawiał się w wyniku eufemizacji: *pies* zamiast *diabeł / bies*.

W wyekscerpowanym materiale znajdują się również takie pary wariantów frazeologicznych, w odniesieniu do których za prymarną (genetycznie pierwszą) należy uznać formę z komponentem ‘pies’. Takie rozstrzygnięcie jest podyktowane swoistym typem obrazowania, zastosowanym w badanych JF – odwołującym się do realiów życia psa, a także relacji między człowiekiem a psem.

Pierwszy przykład stanowią następujące warianty frazeologiczne:

kogoś ani pies nie przeszczeka

kogoś ani diabeł nie przeszczeka (NKPP III 376: szczekać 3⁵).

Ta fraza ma znaczenie ‘o kimś gadatliwym, głośno się zachowującym, ale także kłótliwym, wymyślającym komuś’. Wprowadzenie do składu JF komponentu *diabeł* (zamiast *pies*) powoduje odejście od obrazowania o charakterze dosłownym, co następnie prowadzi do leksykalizacji wyrażenia *ani diabeł* w znaczeniu ‘nikt’, np.: ‘nikt nie dorówna komuś w gadatliwości lub kłótlivosti’. Znamienne jest, że w NKPP hasłową postacią tej JF jest: *nikt jej nie przeszczeka*, a wśród przykładów użycia pojawia się przysłowie gwarowe: *Baby ani pies nie przeszczeke*. Jest to językowy ślad stereotypowego wyobrażenia kobiety, w którym dwie wspomniane cechy zachowania odgrywają niebagatelną rolę. Warto dodać, że fraza w podstawowej formie jest rozbudowywana o komponent liczebnikowy, co skutkuje intensyfikacją wyrażonego znaczenia: *Ani sto psów ji nie przeszczeke; Mą paszczeke* [‘pysk, mordę, tzn. gębę’], *żeby go sto psów nie przeszczekało* (NKPP III 376: szczekać 3).

³ Por.: *Kto ręczy, płaci; Tak ręcz, żebyś mógł zapłacić* (NKPP III 26: ręczy 1); *Kto ręczy, ten jęczy; Kto za kogo ręczy, ten i beczy* [‘płacze’] (NKPP III 26: ręczyć 2); *Za nic nie ręcz i niczego się nie zarzekaj* (NKPP III 26: ręczyć 4).

⁴ Taka postać frazeologizmu bywa nazywana inwariantem (Pajdzińska 2011: 218). Kryterium chronologiczne, przywoływane podczas ustalania inwariantu, jest jednak zawodne (Piela 2006: 50-51).

⁵ Formalny kształt podanych JF zostały ustalone na podstawie analizy użytych tekstowych odnotowanych w NKPP, podobnie postąpiono przy ustalaniu ich znaczenia.

Kolejnym przykładem są warianty:

wypaść się jak pies na chrabąszczach (NKPP II 828: paść, spaść 12)

upaść się jak diabeł na chrabąszczach (NKPP II 828: paść, spaść 12)⁶.

Znaczenie tych wyraźnie ironicznych zwrotów porównawczych to: ‘głodny, nic nie jadł’, przen. ‘nie odniósł korzyści’. W opracowaniu Macieja Raka JF została zanotowana pod postacią: *{ktoś} spasię się {na czymś} jak pies na chrabąszczach* (Rak 2007: 41, 47, 161). Autor odniósł ją „do psich zachowań, które polegają na łapaniu pyskiem i zjadaniu much oraz innych latających owadów” (Rak 2007: 41). Konstytutywny w tych JF czasownik dokonany ma postać: *spaść / wypaść / upaść się na czym*. Notowana jest też jednostka z czasownikiem *obeźreć się*: gwar. *obzer sie* [‘obzarł się’] *jak pies chrabąscami* (NKPP III 967: żreć 17), a także jednostka z czasownikiem *najeść się*: *najadł się jak diabeł chrabąszcza* (NKPP II 828: paść, spaść 12). Synonimem jest fraza: *pożywił się jak pies muchą* (NKPP III 993: żywić się 1).

Wśród wariantów zwrotu z *gardła by wydarł*, obrazowo wyrażającego nieustępliwość i zawziętość, która zapewne zostaje ukazana w pozytywnym świetle, gdyż jest rozumiana jako konsekwencja w postępowaniu – mimo wielu przeszkód i trudności – znajdują się takie oto jednostki:

psu z gardła wydrze

i diabłu z gardła wydrze (NKPP I 600: gardło 30).

Przytaczając realizacje tekstowe autorzy hasła w NKPP zapisali m.in.: *Trzeba wydzierać jak psu z gardła; Wydarł jako psu z gardła; Psu z gardła potrafią wydrzeć; Psu by łatwiej z gardła wyciągnął; I diabłu ją z gardła wydrę*. Dokumentują one wariantywność leksykalną w zakresie użycia komponentu czasownikowego: *wydrzeć / wyciągnąć* (synonimy dalsze).

Utworzenie wariantu frazeologicznego z komponentem ‘diabeł’ powoduje intensyfikację znaczenia JF (w stosunku do JF z komponentem ‘pies’). Służy temu także wprowadzenie („w nagłosie” JF) dodatkowego komponentu w postaci spójnika, wyrażenie *i diabłu* wyraża bowiem maksymalizację, hiperbolizację: ‘każdemu’.

Znaczenie ‘ktoś ma bardzo mało, prawie nic; nic’ zostało obrazowo wyrażone przy użyciu następujących wariantów frazeologicznych:

ktoś może się czymś podzielić z psem

ktoś może się czymś podzielić z diabłem.

NKPP nie notuje podanych wyżej JF, jedynie (pod różnymi hasłami) ich tekstowe realizacje: *Co on ci da, tym się z psem możesz podzielić; Co ja mu dam, może się tym podzielić z diabłem* (NKPP I 401: dać 7); *Dostaniesz tyle, że się z diabłem podzieliś; Co dostaniesz od niego, to mógłbyś się z tēm z dyábłem (lub psem) podzielić* (NKPP I 474: dostać 7); *Co od niego zarobi, może się z diabłem rozdzielić; Takim zarobkiem*

⁶ Por. przysłowie: *Głodny diabeł zje i muchy*; gwar. *Kiedy diabeł má głód, to i muszki žere* (NKPP I 430: diabeł 74).

można się z diabłem podzielić (NKPP III 830: zarobić 1). Opisują one sytuację, w której znaczenie było aktualizowane: jedna osoba w wyniku kontaktów z drugą osobą nie odniosła żadnych materialnych, finansowych korzyści (lub były one minimalne), mimo że takich korzyści się spodziewała. Użyte czasowniki opisują sytuację z punktu widzenia zarówno osoby, która tej korzyści udziela jak i osoby, która ma być jej beneficjentem: *dać – dostać / zarobić* (konwersja semantyczna). Omawiane warianty frazeologiczne mają wyraźnie ironiczne zabarwienie oraz nacechowanie ekspresywne.

Wśród wyekscerpowanych JF znajdują się i takie, które nie pozwalają na ustalenie, jednostkę z którym komponentem: ‘pies’ czy ‘diabeł’ należałoby traktować jako genetycznie pierwszą w obrębie tej pary wariantów frazeologicznych.

Tak jest przykładowo w przypadku przysłów (które uznaję za warianty frazeologiczne):

Sztuką psa tłuką

Sztuką diabła tłuką.

W NKPP zostały one odnotowane pod hasłem *Sztuką Niemców tłuką* i opatrzone następującą definicją: ‘gdy kto drugiego zręcznie podejdzie’ (NKPP III 412–413: sztuka, sztuczka 10). Paremie te uczą, że za pomocą sprytu i podstępstwa można wyjść cało, bez szwanku z opresji lub trudnej sytuacji, a taką jest (na poziomie obrazowym) właśnie spotkanie człowieka z psem lub diabłem – istotami stanowiącymi dla niego zagrożenie.

Zanalizowane wyżej warianty frazeologiczne charakteryzowały się tożsamością znaczenia, obrazowania oraz formy składniowej. Jednakże ostatni warunek (ta sama forma składniowa obu JF) nie musi zostać spełniony, aby można było uznać dane jednostki za warianty frazeologiczne – podstawowym wyznacznikiem wariantywności jest bowiem: to samo znaczenie przy zastosowaniu tego samego obrazowania (musi więc zostać zachowana tożsamość semantyczna i identyczność obrazowa). Pogląd ten jest charakterystyczny dla tzw. szerokiego rozumienia wariacji frazeologicznej (Piela 2006: 48, Jawór 2008: 98).

Pierwszym przykładem wyżej opisanego typu wariantów frazeologicznych jest przysłowie przestrzegające przed doprowadzeniem kobiety do złości:

Lepiej psa rozdrażnić niż babę (NKPP I 32: baba 40)

Babę rozdrażnić, to gorzej / jest gorzej niż diabła (NKPP I 32: baba 40).

Definicja tego przysłowia jest następująca: ‘złość, zdenerwowanie, gniew kobiety są bardzo dokuczliwe dla innych’ (męski punkt widzenia). Jego prymarną formą jest jednostka z komponentem ‘pies’, albowiem na to wskazuje obrazowanie odwołujące się do realiów życia psa. W odniesieniu do kolejnych JF rozstrzygnięcie, jednostka z którym komponentem: ‘pies’ czy ‘diabeł’ była prymarna w obrębie tej pary wariantów frazeologicznych, nie jest możliwe.

Taki sam schemat obrazowania, w którym pies i diabeł stanowią zagrożenie dla człowieka, został wykorzystany w przysłowiaach:

Daj psu palec, zechce mu się ręki (NKPP II 771: palec 4)

Gdy dasz diabłu palec, to za całą rękę chwyta (NKPP II 771: palec 4⁷).

Wyrażają one przestrożę: ‘zbyt daleko idący kompromis kończy się źle dla tego, kto na taki kompromis się decyduje, zgadza’, toteż w istocie znaczą: ‘nie idź na kompromis’.

Bywa, iż analiza formalna zarejestrowanych w źródłach leksykograficznych JF jest utrudniona. Trudności wynikają z tego, iż każdy badacz szuka w języku powtarzalnych schematów i zbliżonych kształtem konstrukcji (tego, co w pewnym sensie wydaje się powtarzalne), sam język zaś podlega ciągłym zmianom. Trudności pojawiają się wówczas, gdy dana JF ma dużo wariantów, które (wyekscerpowane ze słowników) można zestawiać ze sobą na różne sposoby. Postaram się to zilustrować na konkretnych przykładach.

Powiedzenie odnoszące się do nieustępliwego, nachalnego człowieka występuje pod postacią następujących wariantów frazeologicznych (to samo znaczenie i obrazowanie, częściowo odmienna forma składniowa):

Zastąp psu ode drzwi, to okno wybije (NKPP I 496: drzwi 19)

Zamknij diabłu drzwi, to on oknem trafi / wejdzie (NKPP I 496: drzwi 19).

Można też zestawiać ze sobą następujące warianty (które mają to samo znaczenie i obrazowanie oraz tę samą formę składniową z wariantywnością leksykalną w obrębie komponentu czasownikowego):

Zastąp psu ode drzwi, to on oknem (NKPP I 496: drzwi 19)

Zajdź złemu ode drzwi, to ono oknem (NKPP I 496: drzwi 19⁸).

Analizowane powiedzenie ma również drugie, szersze znaczenie: ‘o nieuchronnej konieczności – w odniesieniu do negatywnie wartościowanych zdarzeń, sytuacji w życiu człowieka, na które ten nie ma wpływu’.

A oto jeszcze jeden przykład, który sprawia trudności w opisie. Jako warianty frazeologiczne należałoby potraktować jednostki:

coś jest psa warte (NKPP II 908: pies 286) ‘nic nie jest warte, nie ma żadnej wartości’

coś jest diabła warte (zasłyszane) ‘ts.’.

Ich synonimem jest jednostka: *za psa to stoi* ‘nic nie wart’ (Linde IV 113), także: ‘nic nie warte’.

Natomiast jednostki:

za psa coś

diablić po czymś,

⁷ Łac. *Si digitum prrexeris, manum invadet*. Tu też: *Nie dawaj diabłu palca, bo porwie całą rękę; Nie podawaj diabłu palca, bo zaraz całą rękę porwie; Diabłu nie trzeba podawać palca, bo zaraz całą rękę porwie.*

⁸ Pozostałe warianty to: *Zajdź drogę czartu ode drzwi, to on przez okno; Zastąp diabłu ode drzwi, aż on oknem wionie; Zastąp złemu od drzwi, aż on oknem.*

wchodzące w skład powiedzeń zarejestrowanych w NKPP:

Za psa honor u mnie, kiedy pustki w kalecie [‘sakiewce’] (NKPP I 787: honor 2)

Diablić po honorze [‘honorze’], *jak pustki w komorze* [‘spiżarni’] (NKPP I 787: honor 2),

sytuują się pomiędzy wariantowością a synonimią frazeologiczną.

Podobnie jest w przypadku powiedzeń traktujących ‘o czymś, także o kimś, niepotrzebnym w danej sytuacji’, które brzmią:

Co po diable w kościele, kiedy pacierza nie umie (NKPP I 426: diabeł 15)

Co po psie w kościele, kiedy pacierza nie umie (NKPP II 887: pies 26).

Jeśli zestawimy ze sobą te jednostki, będziemy je mogli nazwać wariantami frazeologicznymi (to samo znaczenie i obrazowanie, ta sama forma składniowa).

Jeśli zaś do tego zestawienia wprowadzimy nowy element:

Co po diable w kościele, kiedy pacierza nie umie (NKPP I 426: diabeł 15)

Co po psie w kościele, kiedy / kiej pacierza nie mówi / kiedy się nie modli (NKPP II 887: pies 26⁹),

wówczas trzeba będzie rozstrzygnąć, czy te JF są przykładem wariantów frazeologicznych, czy też są już synonimami frazeologicznymi (wariantowość w obrębie komponentu czasownikowego: *pacierza nie umie* ‘tzn. pacierza nie odmawia’; *pacierza nie mówi / nie modli się*).

Na pograniczu wariantowości i synonimii frazeologicznej znajdują się również wyrażenia porównawcze o znaczeniu ‘niepotrzebny’. Wykorzystują one to samo obrazowanie, co cytowane wyżej przysłowia:

potrzebny jak pies w kościele (NKPP II 887: pies 26)

potrzebny jak diabeł w Częstochowie / w częstochowskiej górze (NKPP I 374: Częstochowa 19).¹⁰

Te dwie JF zestawia ze sobą Maciej Rak:

Pies był zwierzęciem, któremu przypisywano wielorakie związki z diabłem. Nie dziwi więc, że pies nie mógł się pojawiać w miejscu poświęconym: *potrzebny {gdzieś} jak pies w kościele* [...]. Porównanie to realizuje taki sam schemat semantyczno-składniowy jak jednostka *potrzebny {gdzieś} jak diabeł w Częstochowie* ([...] SFGD 110). Łatwo tu zauważyć wyraźną ekwiwalencję: *diabeł – pies, kościół – Częstochowa*. (Rak 2007: 47).

⁹ Tu też: *Nic po psie w kościele, kiedy pacierza nie mówi*; *Co po psie w kościele*. W MG II 66 zanotowano tę jednostkę pod postacią: *Co po psie w kościele* ‘pytanie retoryczne, głoszące, że pies w kościele jest niepotrzebny’. Pełna postać przysłowia jest następująca: *Co po psie w kościele, kiedy się nie modli*.

¹⁰ W innym źródle odnotowano frazę: *Potrzebnyś tu jak diabeł w Częstochowie* (Kolberg 6). Por. priamel: *Mucha w rosole, mysz w stodole, miotła w zbożu, skała w morzu, dziura w moście, kapłan* [‘kogut trzebiony tuczony na mięso’] *w poście, chryпка w śpiewie, liszka* [‘lis’] *na drzewie, wesz w głowie – wszystko to potrzebne jak diabeł w Częstochowie* (NKPP I 374: Częstochowa 19).

Druga jednostka (z komponentem ‘diabeł’) wykazuje się wariantywnością leksykalną w zakresie komponentu obrazowo określającego miejsce:

potrzebny jak diabeł w Kochawinie (NKPP II 97: Kochawina ‘wieś w Małopolsce Wschodniej, z cudownym obrazem Matki Boskiej w miejscowym kościele; miejsce pielgrzymek’)¹¹

potrzebny jak diabeł w świętym miejscu (NKPP II 1036: potrzebny 3)

gwar. *potrzebny jak diebół na zwonicy* [‘dzwonicy’] (NKPP II 1036: potrzebny 3).

Na pograniczu wariantywności i synonimii frazeologicznej umieścić należałoby też jednostki:

na psa się nie przyda (NKPP II 897: pies 139)

na diabła komuś coś (zasłyszane)

‘jest niepotrzebne komuś, bezużyteczne dla kogoś’.

4. Synonimy frazeologiczne

Jak zauważyła Danuta Rytel, granica między wariantami frazeologicznymi a synonimami frazeologicznymi nie zawsze jest ostra. Za podstawowe kryterium pozwalające rozdzielić JF synonimiczne od wariantywnych przyjmuje się „zmiany w podstawie obrazowania. We frazeologizmach synonimicznych otrzymujemy nowy obraz przy zachowaniu zasadniczej zgodności semantycznej.” (Rytel 1982: 73). Zatem za synonimy frazeologiczne uznaję te jednostki, które cechuje to samo lub podobne znaczenie, ale różne obrazowanie. Część z nich realizuje ten sam schemat składniowy, natomiast schemat składniowy pozostałych jest nieznacznie zmieniony. Oto przykłady:

ktoś wystroił się jak Kasprowa suka (SFGD 148, Rak 2007: 44)

*ktoś wystroił się jak diabeł do ośpic*¹² / *na odpust* (SGP PAN V 516¹³)

Znaczenie: iron. ‘ktoś ubrał się nie stosownie do miejsca i sytuacji, dziwacznie, przesadnie’;

ktoś stroni od kogoś jak od zgnilego psa (Linde I 577), *ktoś ucieka od kogoś jak od zgnilego psa* (NKPP III 573: uciekać 14)

¹¹ Kochawina – dawna miejscowość na Ukrainie, obecnie dzielnica Hnizdyczowa. W okresie międzywojennym jedno z najbardziej znanych miejsc kultu maryjnego w Polsce. Od XVII w. czczony był tu cudowny obraz Matki Bożej Kochawińskiej, zwanej również Matką Dobrej Drogi. Po II wojnie światowej Kochawina znalazła się w granicach ZSRR. Obecnie cudowny obraz znajduje się w Sanktuarium Matki Bożej Kochawińskiej w Gliwicach.

¹² *Ośp'ice* ‘szczepienie przeciw ospie’ (SGKasz III 342). Por. *ośpica* – stp. med. 1. ‘ospa’, 2. ‘odra’, 3. ‘krosty w ogóle’ (Sł NKPP 219).

¹³ W tym słowniku jednostka została odnotowana pod postacią zwrotu: *wystroić się jak diabeł do ośpic / na odpust* w znaczeniu: ‘ubrać się dziwacznie, przesadnie’. Podobnie w innych źródłach leksykograficznych: *věstrojic sã jak djäbël do oš'pic* ‘ubrać się przesadnie, dziwacznie’ (SGKasz III 342); *vistrojić ša jak djäbël do oš'pic* (Sł koc I 96).

ktoś ucieka przed kimś jak przed diabłem (Linde I 577¹⁴)

Znaczenie: ‘ktoś unika kogoś, nie chce mieć z kimś nic do czynienia’;

Tanie mięso psy jedzą; gwar. Tanie / łacne [‘tanie’] mięso psi jadają / zerają / żeróm (NKPP III 501-502: tanie, tanio 1¹⁵)

Tani towar diabła wart (NKPP III 501–502: tanie, tanio 1)

Znaczenie: ‘To, co jest tanie, jest marnej jakości, nic nie jest warte’;

Wszystko na psa pójdzie ‘w niwecz, nikiemniej, zmarniej, niszczej’ (Linde IV 113)

Wszystko diabli wezmą / wzięli (zasłyszane)

Znaczenie: ‘Wszystko przepadnie / przepadło’.

Przegląd wyekscerpowanych ze słowników JF z komponentami ‘pies’ oraz ‘diabeł’ ukazał wyraźną dysproporcję między wariantami frazeologicznymi a synonimami frazeologicznymi na korzyść tych pierwszych.

5. Wnioski

W zanalizowanych w artykule JF komponent ‘pies’ reprezentowały leksemy: *pies*, *psie* ‘psię’, *chart*, *suka*, zaś komponent ‘diabeł’ – leksemy: *diabeł*, *bies*, *czart*, *zły*, *zły duch*. Analiza dowiodła, iż o doborze jednego z tych dwóch komponentów decydować mogą:

– tabuizacja (eufemizacja) wyrazów *diabeł*, *bies* (*pies* zamiast *diabeł*; *pies* zamiast *bies*¹⁶)

– intensyfikacja znaczenia i funkcji ekspresywnej JF (*diabeł* zamiast *pies*).

Ostatni proces może zajść także dzięki wprowadzeniu do JF dodatkowego komponentu (dookreślającego wyraz *pies*): *pies stary*, *zgniły pies*, *psie złe*, *sto psów* lub dzięki rozbudowaniu JF: *Czy kogoś diabeł opętał?! → Czy pies go opętał, czy stara rybaczka zarzekła?!*. Anna Pajdzińska nazwała to zjawisko wariacją długości:

[...] niektóre frazeologizmy oprócz członów koniecznych i wystarczających do identyfikacji jednostki, tzn. przyporządkowania określonego kształtowi

¹⁴ Słownik Lindego rejestruje podane JF w następujący sposób: *jak przed diabłem ucieka przede mną* ‘stroni jak od zgnitego psa’. Por.: *psa nie drażnij* ‘nie budź licha’ (Skorupka II 672). *Licho* ‘liczba nieparzysta’, uważana za niepomyślną, wróżącą nieszczęście, dlatego od XVII w. wyraz znaczy także: ‘coś złego, nieszczęście, bieda’ oraz ‘zły duch, diabeł’.

¹⁵ Tu też: *Co się kupi tanie, psom się (to) dostanie; Tanie kupisz, psom wyrzucisz; Za tanie pieniądze i psy mięso jedzą; gwar. Za tanie pieniądze psi mięso jedzą / żerą.*

¹⁶ O wyrazie *pies* jako eufemistycznym zastępniku wyrazu *bies* (aluzja fonetyczna): Dźwigoł 2004: 113, 183. Innym przykładem tego typu eufemizacji jest *bez zam.* *bies* (Dźwigoł 2004: 110). W tym kontekście warto przypomnieć wierzenia ludowe, zgodnie z którymi diabeł często przyjmuje postać psa (szczególnie czarnego psa ze świecącymi oczami, a także psa, któremu „z pyska idzie ogień”), a krzew bzu jest jego siedzibą.

określonego znaczenia, zawierają także komponenty z tego punktu widzenia zbędne. Komponenty fakultatywne pełnią funkcję ekspresywną lub emocjonalną. Dodatkowy element, najogólniej rzecz biorąc, wpływa na zwiększenie emfazy [...]. (Pajdzińska 2011: 222).

Opisane procesy – eufemizacja, a także intensyfikacja znaczenia i funkcji ekspresywnej JF – skutkują wariantywnością w obrębie JF z komponentami ‘pies’ oraz ‘diabeł’ (zachodzącą w obrębie par JF – jedna JF z komponentem ‘pies’, druga JF z komponentem ‘diabeł’). Jak pokazała analiza zebranego materiału, warianty frazeologiczne stanowią w nim najliczniejszą grupę, a większość JF, zarówno wariantów jak i synonimów frazeologicznych, realizuje ten sam lub nieznacznie zmieniony schemat składniowy.

LITERATURA

- Buttler, Danuta. 1982. Pojęcie wariantów frazeologicznych. W: *Stalość i zmienność związków frazeologicznych*. Lewicki, Andrzej Maria (red.). Lublin: Wydawnictwo UMCS. 27–35.
- DźwiGoł, Renata. 2004. *Polskie ludowe słownictwo mitologiczne*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej. pbc.up.krakow.pl/dlibra/docmetadata?id=3993&from=&dirids=1&ver_id=&lp=1&QI=
- Fliciński, Piotr (red.). 2011. *Perspektywy współczesnej frazeologii polskiej. Wariantywność we frazeologii*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Giulianc, Kira. 1977. Odmianki frazeologiczne w polskim języku literackim. *Prace Filologiczne*. XXVII: 299–307.
- Jawór, Agnieszka. 2008. *Homo scribens i homo legens w polskim słownictwie i frazeologii*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Kozarzewska, Emilia. 1969. Typy alternacji w związkach frazeologicznych. *Prace Filologiczne*. XIX: 179–184.
- Krawczyk–Tyrra, Anna. 2001. *Tabu w dialektach polskich*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego.
- Lewicki, Andrzej Maria. 1982. Problemy metodologiczne wariantywności związków frazeologicznych. W: *Stalość i zmienność związków frazeologicznych*. Lewicki, Andrzej Maria (red.). Lublin: Wydawnictwo UMCS. 37–46.
- Pajdzińska, Anna. 1982. Szeregi wariantów a mechanizmy łączliwości frazeologicznej. W: *Stalość i zmienność związków frazeologicznych*. Lewicki, Andrzej Maria (red.). Lublin: Wydawnictwo UMCS. 55–67.
- Pajdzińska, Anna. 2011. Wariacja we frazeologii. *Prace Filologiczne*. LX: 217–223.
- Piela, Agnieszka. 2006. Wariacja i synonimia we frazeologii historycznej. W: *Staropolszczyzna piękna i interesująca. Zbiór studiów*. Koniusz, Elżbieta; Cygan, Stanisław (red.). t. II. Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej. 47–56.

- Rak, Maciej. 2007. *Językowo-kulturowy obraz zwierząt utrwalony w animalistycznej frazeologii gwar Gór Świętokrzyskich i Podtatrza (na tle porównawczym)*. Kraków: Wydawnictwo „Scriptum”.
- Rytel, Danuta. 1982. Frazeologiczne warianty i synonimy ustalonych porównań w języku czeskim i polskim. W: *Stalość i zmienność związków frazeologicznych*. Lewicki, Andrzej Maria (red.). Lublin: Wydawnictwo UMCS. 69–77.
- Skorupka, Stanisław. 1986. Zagadnienie wariantu frazeologicznego. *Prace Filologiczne*. XXXIII: 149–153.

SŁOWNIKI

- Kolberg, Oskar. 1977. *Przysłowia*. Świrko, Stanisław (oprac.). Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza [Kolberg]
- Linde, Samuel Bogumił. 1854–1860. *Słownik języka polskiego*. t. I–VI. [wyd. 2]. Lwów: staraniem i nakładem Zakładu Narodowego im. Ossolińskich [Linde]
- Krzyżanowski, Julian. 1994. *Mądrej głowie dość dwie słowie. Pięć centurj przysłów polskich i diabelski tuzin z hakiem*. t. I–II. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy [MG]
- Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*. 1969–1978. Krzyżanowski, Julian (red.). t. I–IV. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy. [NKPP]
- Sychta, Bernard. 1967–1973. *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*. t. I–VII. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk [SGKasz]
- Słownik gwar polskich*. 1977–2013. Reichan, Jerzy; Urbańczyk, Stanisław (red.). t. I–VIII. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. [SGP PAN]
- Rak, Maciej. 2005. *Słownik frazeologiczny gwary Dębna w Górach Świętokrzyskich*. Kraków: Wydawnictwo „Scriptum”. [SFGD]
- Skorupka, Stanisław. 1999. *Słownik frazeologiczny języka polskiego*. t. I–II. [wyd. IX]. Warszawa: PW „Wiedza Powszechna”. [Skorupka]
- Słownik wyrazów staropolskich, gwarowych i obcych*. 1978. W: *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*. t. IV. Świrko, Stanisław (oprac.). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. 165–265 [Sł NKPP]
- Sychta, Bernard. 1980–1985. *Słownictwo kociewskie na tle kultury ludowej*. t. I–III. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk [Sł koc]

SUMMARY

NI PIES, NI BIES – PHRASEOLOGICAL UNITS WITH ‘DOG’ AND ‘DEVIL’ ELEMENTS IN POLISH LANGUAGE

In article the following phraseological units (PU) were analyzed: phraseological expressions and idiomatic phrases, comparative phrases and expressions, syntagmas, also proverbs and adages. In terms of formal classification PU can be divided into: 1. PU with both elements in composition (two elements in usage); 2. Two PU (PU with ‘dog’ element and PU with ‘devil’ element) with the same meaning and form i.e. lexical composition; 3. Two PU (PU with ‘dog’ element and PU with ‘devil’ element) with the same meaning but different form. Analysis considered the variantivity and synonyms of PU. Substantiation of meaning and valuation of PU were also elaborated.

Keywords: *phraseology, (lexical) phraseological variants, phraseological units with ‘dog’ and ‘devil’ elements*

